ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 10—12 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ՀԴ. ՏԱՐԻ 1960

ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԻՐՆ ԲԻՐԻՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

ՂԻԱՍԵԴԴԻՆ ՔԱՑԽՈՍՐՈՎ (էջ 199–210)

Ալայեդդինի մահէն յետոյ սուլտան կ'ընտրուի 1 Յունիս 1237 թուին Ղիասեդդին Քայխոսրով, որդին Քայքոբադի: Իր իշխանութեան սկիզբներն իսկ արքունիքի մէջ աղեցիկ կը դառնայ Սաղեդդին Քէօրէք, որ մի առ մի կը մաքրադործէ հրապարակէն իր մրցակիցները եւ ժամանակ մը միահեծան կ'իշխէ արքունիքին մէջ: Սակայն վերջ ի վերջոյ իր շահատակութիւններն իրենց վախճանը կը գտնեն: Սուլտանը վերահատու կ'ըլլայ թէ իր տէրութեան սիւները Քէօրէքի փառասիրութեան զոհ եղած էին. ուստի հարկ կը տեսնէ զինքը չեզոքացնել: Հրաման կ'ընէ իր թիկնապահին միջոցաւ Սերաստիայի կառավարիչին Ջանդար Կարաջայի Քէօրէքը մէջտեղէն բառնալ: Կարաջա չուտով կը յաջողի Քէօրէքի վստահութիւնը շահիլ եւ յետոյ ալ զինքը ծուղակի մէջ ձգել: Ան չարաչար մահ մը կ'ունենայ եւ բովանդակ աշխարհն ալ այդ հրէշէն ազատած կ'ըլլայ — (199–210):

ՂԻԱՍԵԴԴԻՆԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԻՆԸ (էջ 210–11)

Քամալեդդին Քամեարի արշաւանքի ժամանակ, զոր ձեռնարկած էր վրաց Ռուսադան թագուհիի դէմ, համաձայնութեան մը եկած էին երկուստեք, խնամութեան կապով վերջ տալ պատերազմի: Ղիասեդդին իր դահին վրայ հաստատուելէն յետոյ, իր Շիհաբեդդին զօրավարին կը յանձնէ այդ գործը փութով գլուխ հանել: Շիհաբեդդին Մուստաֆա Կրմանի կը փութայ խնդրել ներկայանալ Ռուսադանի, իր տիրոջ կամքը անոր յայտնելու: Ռուսադան իր դստեր հարսանիքի բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելէ վերջ, Շիհաբեդդին կը վերադառնայ հարսին հետ մեծ շուքով Երզնկա: Աւետաբերներ կ'ուղարկուին սուլտանին, որ կը փութայ Կեսարիա, եւ ուր կ'ընդունի իր խօսեցեալը մեծ ուրախութեամբ: Այդտեղ միանգամայն տեղի կ'ունենան հարսանիքի ճոխ խնջոյքները:

ԱՄԻԴԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ (էջ 213–216)

Սուլտանի այն ուժերը, որոնք Ասորիք զացած էին Խուարիզմներու դէմ, իրենց վերադարձին կ'ուզէին փորձել Ամիդ քաղաքը գրաւել: Սակայն օգնական ուժերու պէտք ունէին: Միւս կողմէ կը տեսնէին թէ դժուարին գործ էր այդ անառիկ քաղաքը բռնի ուժով գրաւել: Կաշառքի կը դիմեն, իրենց նպատակին հասնելու համար: Եւ խսկապէս ալ կը յաջողին կաշառել քաղաքապահ բանակին հրամանատարը Ֆախրեդդին չորսհարիւր հազար դենարով եւ տիրել քաղաքին:

ՆԷՓԿԵՐՏԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ (էջ 220–222)

Նէփկերտի (Մայաֆարկին) վրայ կ'ելլէր Էյուբեան տունէն Մալիք Ղազի (1220–1244): Ամիդի գրաւումը, զոր Ալայեդդին այնքան տարիներ փորձած էր ձեռք բերել չէր յաջողած, Ղիասեդդինի մէջ սնափառութեան եւ աշխարհակալութեան ոգին կ'արթնցնէ: Ան կը կարծէր թէ դիւրաւ կարող պիտի ըլլար Մալիք Ղազին ալ իրեն հպատակեցնել: Այս պատճառաւ կը հրամայէ իր հրամանատարին ամէն պատրաստութիւն տեսնել արշաւելու Նէփկերտի վրայ: Իր սեպհական ուժէն զատ իրեն օգնութեան կու գար Ասորիքէն Մալիք Մուազզամ իր բանակով: Ղազին ալ բնականաբար անդործ չէր մնացած, ան ալ իրեն օգնութեան հրաւիրած էր սելջուկներու ոխերիմ թշնամին՝ Խուարիզմեան վարձկան ուժերը: Երկակողմանի յաճախակի պայքարներ տեղի կ'ունենան, սակայն ոչ մին կը յաջողի վճռական արդիւնքի մը յանգիլ: Իսկ երբ անձրեւներ չարունակ

© National Library of Armenia

կը տեղան, սելջուկ բանակը կ'ենթարկուի անդործութեան։ Այդ միջոցին սուլտանի արքունիքէն հրաման կու գայ դադրեցնել պատերազմը եւ վերադառնալ կենդրոն։

Մալիք Մու'ազզամ լսելով թէ Ղազի ալ տրամադիր չէ պատերազմը շարունակել, կը փորձէ բարեկամութեան դաշինք մը կնքել սուլտանի անունով անոր հետ։ Եւ իրապէս ալ այդ առաջարկը կ'ընդունուի Ղազիի կողմէ, եւ խաղաղութեամբ երկու բանակներ իրարմէ կը բաժնուին։ Սելջուկ բանակը կը վերադառնայ Մալաթիա, իսկ Մու'ազզամ ալ Ասորիք։

ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ (էջ 222–237)

Որքան սուլտանը կը ձգտէր իր աշխարհակալութիւններն ընդարձակել, այնքան հակառակը տեղի կ'ունենար։ Մոնղոլական արշաւանքներ Բաչու զօրավարին հրամանատարութեան տակ, տակաւ առ տակաւ կը տկարացնեն սելջուկեան պետութիւնը։ Առաջին հարուածը կ'ընդունէր Ղիասեդդին Կարնոյ քով։ Բաչու երեսուն հազար ձիաւորներու ընտիր բանակով կու գայ անակնկալ Կարին եւ զայն կը պաշարէ։ Քաղաքը կը պաշտպանէին Սինանեդդին Եաքուտ իբր զինուորական կառավարիչ եւ Իստանկոս, Փրանկ ուժերու հրամանատարը։ Գիշեր ցերեկ անդադար խոյերու տեղատարափ մը կը հարուածէր քաղաքին պարիսպները։ Աշտարակներէն մէյն պահապան զօրավարը, Մուշրիֆ Դուվայնի, վատաբար կը համաձայնի գաղտնի պատգամաւորութեամբ Բաչուի հետ, յանձնել իր աշտարակը, պայմանով որ իր եւ իր հետեւորդներու կեանքին խնայէ։ Բաչու նամակով մը կը հաւաստէ անոր փաքը։ Նոյն գիշերը երկու հարիւր քաջ զինուորներ կը բարձրանան Մուշրիֆի աշտարակը։ Առաւօտեան արդէն պարիսպի մեծ դռներու նիգերը խորտակուած էին։ Թաթարական բանակը անարգել կը խուժէ ներս եւ կը գրաւէ բերդաքաղաքը։ Կապուտ, կողոպուտ, գերեվարութիւն, առեւանգում ալ չափ ու սահման չունէր։ Սինանեդդին իր որդւոյն հետ շարաշար կը սպաննուի։ Անհամար դանձեր ու հարստութիւն առած կը մեկնին Թաթարները Մուղան։

Սուլտանն երբ կը լսէ Կարնոյ անկումը, չափազանց կ'ազդուի։ Կը հաւաքէ իր խորհրդականները խորհելու այն միջոցներուն վրայ, որով կարելի պիտի ըլլար թշնամին հալածել իր երկրէն։ Խորհրդածութիւնները հետեւեալ որոշումին կը յանգին. Մալիք Ղազիի դեսպան ուղարկել, նախ՝ Մայաֆարկինի արշաւանքին համար ներում խնդրել, երկրորդ՝ Ալաթ, որ անոր եղբօր Աշրաֆին տրուած էր, իրեն վերադարձնել եւ նոյնպէս առաջարկել իրեն 10·000 դենար եւ 100·000 դրամ, որպէս զի համապատասխան ուժով իրենց օգնութեան դայ։

Նոյնքան դրամական ընծաներ կ'ուղարկուին Ասորիք եւ Սիսի տիրոջ նոյն խնդրանքով եւ նոյն պայմաններով։

Գարնան սկիզբներն ամէն կողմէ կը հաւաքուին Սեբաստիա, աւելի քան 70 հազար ձիաւոր։ Տակաւին ժամանակ մը ալ կը սպասեն Թագաւորին (Tekvur), որ խոստացած էր մէկ երկու օրէն Հայ եւ Փրանկ 3000 այրուձիով օգնութեան դալ։ Երբ նաեւ Ասորիքի օգնական ուժերն ալ կը հասնին, այն ժամանակ խորհուրդ կ'ընեն թէ ի՛նչ դիրք պէտք է բռնել։ Փորձառու երէց զօրավարներու կարծիքը կ'ըլլայ մնալ Սեբաստիայի մէջ, մինչդեռ երիտասարդ տաքգլուխ զօրավարներ կը ստիպեն սուլտանը բանակն առաջ շարժել, եւ նոյն իսկ թշնամին իր երկրին մէջ գտնել։ Ղիասեդդին ասոնց խորհուրդին համեմատ կը հրամայէ, որ բանակը պատրաստուի արշաւելու թշնամիին դէմ։ 80 հազարէ աւելի ստուարաթիւ զօրքն երբ Քէօսէ դաղի ստորոտը կը հասնի, որ կը գտնուի Սեբաստիայի եւ Երզնկայի միջեւ, կը լսեն թէ Բաչու քառասուն հազար ձիաւորներով արդէն հասած էր Երզնկայի Աքշէհիր դաշտը։ Իսկոյն հրաման կը տրուի Քէօսէ դաղի ստորոտը ճակատ կազմել։ 1243 Յունիս 26ին ուրբաթ օրը կատաղի ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենայ։ Սկիզբները յաջողութիւնը սուլտանի բանակին կողմն էր, եւ նոյն իսկ յաղթութեան աւետաբերներ կ'աւետէին սուլտանին իր բանակին յաղթութիւնը։ Սակայն Բաչու վերջին վայրկեանին հակայարձակումով կը խորտակէ սելջուկ բանակի թափը եւ արիւնահեղ կռուով մը վերջ կու տայ պատերազմին։ Բովանդակ սելջուկ բանակը քայքայուած փախուստի կը դիմէ։ Ղիասեդդին եւ իր զօրավարներէն շատեր, որոնք ողջ մնացած էին, կահ ու կազմած, ռազմամթերք ու հարստութիւն պատերազմի դաշտին վրայ ձգած կը փախչին Եւդոկիա։ Թաթարներն այս մեծ յաղթութենէն յետոյ կը շարունակեն հետապնդել հալածական թշնամին եւ կը հասնին Սեբաստիա, որ առանց ընդդիմութիւն ցուցնելու իր դուռները կը բանայ Մոնղոլներու առջեւ։ Չորս օր քաղաքը կողոպուտի կ'ենթակուի եւ ապա ազատ կը ձգուի։ Կարգն եկած էր Կեսարիայի, ուր կը գտնուէր նաեւ սուլտանի մայրը, որ տեսնելով վտանգը կ'ապաստանի Սիսի տիրոջ մօտ։ Քաղաքին հրամանատարները, Սամսամեդդին Քըմազ եւ Ֆախրեդդին Այազ, կ'մրցանեն Քըմազ եւ Ֆախրեդդին Այազ, կ'մրցանեն բերդերն ու աշտարակները թշնամի բանակին դիմադրելու նպատակով, սակայն վերջ կին դիմադրելու նպատակով, սակայն վերջ մէջ, եւ կողոպուտի եւ տարի մատնուելէ վերջ, հրոյ ճարակ կը դառնայ։ Սելջուկ մեծամեծներ քաղաքէն փախստական կը դիմեն Հալէպ։ Ճամբան Սիսի Հայերը վատ վերաբերում կ'ունենան փախստականներու հետ, եւ նոյն իսկ սուլտանի մայրը, զոր իրենց մօտ կը պահէին թաթարներու ձեռքը կը մատնեն։ Ղիասեդդին չարաչար պարտուած, խոնարհեցուցիչ պայմաններով թաթարներու հետ խաղաղութիւնը կնքելէ յետոյ կը ձեռնարկէ իր վրէժը լուծել Սիսէն (էջ 222–237)։

ԱՐՇԱՒԱՆՔ ԴԷՊԻ ՍԻՍ (էջ 237–239)

Երբ Ղիասեդդին պատերազմ կը հռչակէ Սիսի՝ (այսինքն Հեթումի) դէմ, ամէն կողմէ բազմութիւն կը հաւաքուի Կոնիա։ Սահիբ Շամսեդդինի հրամանատարութեան տակ սելջուկ բանակը Հերակլիայի վրայէն կ'անցնի Կիլիկիա եւ Տարսոնի առջեւ կանգ կ'առնէ։ Բոլոր շրջակայ վայրերը կ'աւերեն։ Տարսոն երկար ժամանակ պաշարումի կ'ենթարկուի։ Շարունակ ռմբակոծումները թէեւ պարիսպներու վրայ ծերպեր առաջ կը բերեն, սակայն սելջուկ բանակը չի յաջողիր գրաւել քաղաքը։ Միւս կողմէ ծայր կու տան տեղատարափ անձրեւներ, որոնք ամէն կողմ ճահիճի կը վերածեն։ Իսլամ ուժերը զամուած մնացած էին, անկարող ազատ շարժումներ ընելու։ Այս նեղ կացութեան մէջ արքունիքէն հրաման կու գայ, անյապաղ վերադառնալ Կոնիա, որովհետեւ սուլտանը յանկարծահաս եղած էր։ Սահիբ Շամսեդդին կը պայմաններով Հայոց Թագաւորին հետ խաղաղութիւն կնքել։ Այդ նպատակով կ'ուղարկէ անոր պատգամաւորներ ըսել տալով թէ «ինքն ժամանակին արդէն Այայեդդինի օրով միտս այխստած է սանձել անոր արշաւելու միտս։ Այժմ ալ նոյն տրամադրութիւնը կը սնուցանէ Թագաւորին հանդէպ, այնպէս որ (իբր թէ) ակամայ կը պատերազմի, եթէ ուզէր, կարող էր մէկ օրէն քաղաքը գրաւել։ Քէօսէ դաղի պարտութենէն վերջ Հայերու վերաբերմունքը այնքան վատ տպաւորութիւն գործած է սուլտանի վրայ, որ չափազանց բարկացած այս տանին վրայ, որ չափազանց բարկացած դործին ձեռնարկած է, եւ ինքն ստիպուած պատերազմը կը շարունակէ։ Եթէ Թագաւորը պատրաստակամութիւն ցոյց տայ, այդ վատ վերաբերումին համար ներում խնդրել եւ կրկին սովորական խոստացուած տուգանքները հատուցանել, այն ժամանակ դիւրաները հաստատութիւնը կը գոյանայ մեր մէջ»։

Թագաւորը (Tekvur) սիրայօժար յանձն կ'առնէ Շամսեդդինի առաջարկը, եւ այդ հիմամբ կը կնքուի խաղաղութեան դաշինքը 1246 թուին։

Սելջուկ բանակը կը վերադառնայ Կոնիա։ Սահիբ Շամսեդդին չորս զօրավարներու խորհուրդով Ղիասեդդինի 3 որդիներէն Իզեդդին Քայքաւուս կ'ընտրէ սուլտան, սակայն միւսները հետագային այս ընտրութեան դոհ չեն մնար, այնպէս որ թաթարներն դոհ չեն մնար, այնպէս որ թաթարներ խանին միջամտութեան կը կոչուէր, եւ այս միւսը սուլտանութեան կը կոչուէր, եւ այս կերպով սելջուկ միապետութիւնը ոտկոր եռապետութեան կը փոխուէր։ Մինչեւ 1246 թուականն առհասարակ սելջուկեան տէրութիւնը սահմանակից երկիրներու հետ սերտ յարաբերութիւն ունէր, այդ թուականէն յետոյ ներքին երկպառակութիւններ գործօն դեր կը կատարէին։ Իբն Բիբի այդ դէպքերը կը նկարագրէ իր 230–326 էջերուն մէջ եւ մեզի համար հետաքրքրական անցուդարձեր գրեթէ գոյութիւն չունին։ Պատահական կերպով կը յիշէ (էջ 291) դէպք մը, որ հայ Թագաւորի մը (Խլաթի, հաւանաբար Շահ-Արմէնների) կը հայի։ Սելջուկեան եռապետներէն Իզզեդդին գահէ աքսորուած, աղքատութեան մէջ կը տուայտէր։ Նամակով մը անտեսական նախարարէն երբ օգնութիւն կը մուրայ, վերջինս նախարարապետին ներկայացնելով խնդիրը, Իզզեդդինի վիճակը կը

© National Library of Armenia

համեմատէ Տուղրուլ Ալանչահի վիճակին հետ, զի երբ ան ալ Էմիրներէն լքուած երկրին մէջ թափառայած կը մնար, Հայոց (Խլաթի) թագաւորէն օգնութիւն կը հայցէ, անոր սրտին դիւթեան ապաւինելով, սակայն Հայ թագաւորը կը զլանայ, եւ որուն համար իր անունն ալ կ'անցնի պատմութեան մէջ երբ ազահ:

⁂

Երբ Իբն Բիբիի երկին Հայաստանի հայոց մասին ամփոփոյթը կը վերջացնենք, կ'արժէ առանձնապէս մատնանիշ ընել երկու կարեւոր կէտեր որոնք աւագ նշանակութիւն ունին հայ կիլիկեան պատմութեան համար:

Ա. ԱԼԱՅԱ = ԿԱԼՈՆՈՌՈՍ

Հ. Ալիշան Սիսուանի[1] մէջ այս բերդին մասին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Հետաքննելի է մեզ դիտել եթէ ի տէրութեան մերոյս Լեւոնի ի վերայ ծովեզերեայցս մինչեւ յԱտալիա, յոյր ձեռս էր ծովաբերդս այս. զի ոչ ի ցուցակի անդ բերդոբէից եւ բերդատեարց հանդիսացելոյ ի Թագաւորութեան նորին, եւ ոչ այլուր յիշի այսու Կոտակեսիոն անուամբ, եւ ոչ Ալայայ, որպէս կոչի զարդիս. եւ այլովքն եւս, որովք կոչէին զայն իտալացի վաճառականք եւ նաւազք միջին դարուց, երբեմն Կանդելոր, Candelor, որ եւ Calandos եւ Scalandros, Calanders, երբեմն Castel Ubaldo. Բերդ Ուբալդոյ, կամ սոսկ Baldo Պալդոյ: Բայց ես հաւանեալ եմ թէ սա է կոչեցեալն ի ժամանակագրս նոցին ի մերոյս Հայոց Կալոնորոս: (Անդ էջ 312–313): Ինչ որ Ալիշան երկար պատճառաբանութիւններով կ'աշխատէր ապացուցանել թէ Ալայա, նախապէս Կալոնորոս կը կոչուէր, Իբն Բիբի մեզի կը ներկայացնէ իբր իրողութիւն (հմմտ. Հ. Ա. 1960 Թ. 4–6, էջ 168–169), որով այլեւս տարակոյս չի մնար: Ալայեդդին Կիւ Վարդի ձեռքէն Կալոնորոս բերդը գրաւելէն յետոյ անոր մարմարեայ բարձունքը կը հրամայէ պարիսպներով ամրացնել եւ իր բարձր անուան համապատասխան բերդն ալ կոչել Ալայա (հմմտ. Իբն Բիբի, Սելջուկեան Պատմութիւն էջ 109):

[1] Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ, Վենետիկ — Ս. Ղազար 1885, էջ 312–315:

Բ. ՀԵԹՈՒՄԻ ԵՐԿԼԵԶՈՒԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Եւրոպական դրամագէտներ, ինչպէս Հ. Կ. Սիպիլեան կը յիշէ իր Դասաւորութիւն Ռուբէնեան Դրամոց Ցաւելուածին մէջ, Հեթումի երկլեզուեան դրամները կը համարին արդիւնք Հեթումի հպատակութեան Ռումի սելջուկեան իշխանութեան հանդէպ: Մինչդեռ ինքը, Սիպիլեան այն համոզումն ունի թէ «Աս երկլեզուեան սոակները բարեկամական կապակցութեան ու յարաբերութեան եւ միանգամայն վաճառականութեան դիւրութեան համար՝ երկու սահմանակից տէրութեանց մէջն ալ անցնելու որոշուած սոակներ էին, ինչպէս որ Ռուսաց եւ Թաթարաց լեզուաւ կոխուած երկլեզուեան սոակներէն, ու Սիկիլիայի մէջ Նորմաններուն տպել տուած լատիներէն ու արաբերէն երկլեզուեան սոակներէն ալ յայտնի է, որոնք նոյնպէս վաճառականութեան դիւրութեան համար կոխուած էին: Մեր աս պատճառները չէ թէ Կիլիկեցւոց թագաւորութեան զօրութեան ջատագովութիւն մ'ընելու մտօք է, այլ միայն ճշմարիտ պարագայ մը երեւան հանելու համար: Ռուբինեանք թէպէտ շատ անգամ մեծամեծ քաղաքութիւններ գործած ըլլան, սակայն դիտենք թէ իրենց տէրութիւնը փոքր էր եւ ամէն կողմանէ անհաշտ թշնամիներէ պաշարուած: Բայց չենք ուզեր որ պատմական եւ հնագիտական պարագաներն այլազգ ցուցուցած ատեն՝ պատճառներու եւ հաւանականութեան ասպիճաններուն միտ չդնելով՝ Ռուբինեան երկլեզուեան դրամ մը տեսնուելուն պէս, առանց ուրիշ քննութեան, իբրեւ հպատակութեան նշանակ ու հարկատուի սոակ համարուի» (Ցաւելուած՝ Ռուբինեան Թագաւորներու մինչեւ հիմայ չհրատարակուած դրամները Վիեննա 1892 էջ 21–22):

Սիպիլեանի այս կարծիքը դրեթէ կը կրկնեն յաջորդ դրամագէտները: Այսպէս օր. Կ. Ց. Բատմաջեան (Հայկական Ընդհ. դրամագիտութիւն էջ 24–28): «Սելճուկեան սուլտաններու անունները կրող դրամներու շարքին մէջ մեզ համար ամենէն կարեւորն ու հետաքրքրականները, սակայն, Հայոց Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին՝ Սսոյ մէջ տպուած երկլեզուեան դրամներն են, արաբերէն հայերէն (էջ 24): ... Սակայն՝ ասոնք սելճուկեան չեն, այլ յաւէտ հայկական, որոնք Հեթումի կողմէ տպուած են, ի յիշատակ

բարեկամութեան եւ դաշնակցութեան Իկոնիոնի յիշեալ երկու սուլտաններուն հետ» (էջ 125–126):

Հեթում Ա. (1226–1269/70) թագաւորին դրամներուն մասին յատուկ են երկլեզուեան դրամներ, սակայն երկու տեսակ են: Առաջինները կը ներկայացնեն մէկ կողմը «Հեթում թագաւոր» ընթերցուածը, միւս կողմը սելջուկեան սուլտաններէն Ալայեդդին Քայքոբադի, որդի Քայխոսրովի անունը: Այս դրամները անթուական են եւ փողերանոցի վայրն ալ անծանօթ: Իսկ միւս դրամները կը կրեն մէկ կողմը նոյնպէս Հեթում թագաւոր Հայոց, երկրորդ կողմը կը կարդանք Ղիասեդդին Քայխոսրով, որդի Քայքոբադի: Այս վերջիններս ունին թէ թուական եւ թէ կոխուած վայրը: Ոմանք ունին 637 Հիջրէթի = 1239, միւսները 641 = 1243 թուականը, կոխուած կամ տպուած ի Սիս:

Իրենց առթիւ հրապարակ հանուած են այս դրամները: Հայ պատմագիրներու մօտ դժբախտաբար չենք հանդիպիր հայկական դրամներու մասին տեղեկութիւններու: Բարեբախտութիւն մըն է, որ ճիշդ այն երկլեզուեան դրամներու մասին, որոնց ոչ թուական եւ ոչ ալ կոխուած վայրը ծանօթ է, Իբն Բիբիի շնորհիւ թանկարժէք վկայութիւն մը կ'ունենանք:

Սելջուկեան սուլտանները շատ յաճախ դործ ունեցած են Ռուբինեան թագաւորներու հետ, մերթ բարեկամական եւ յաճախ թշնամական վերաբերմունքով: Մէկ երկու դարերու այդ դրացնութիւնը՝ բարեկամական թէ թշնամական, բազմաթիւ առիթներ պէտք էր ընծայած ըլլար երկլեզուեան դրամներու հրապարակ հանուելուն: Սակայն մինչեւ այսօր միայն Հեթումեան շրջանին եւ այն 1226 – 27, եւ 1239, 1243 թուականներով օժտուած այդ կարգի դրամներու կը հանդիպինք: Փոքրիկ դէպք մը ցոյց երբ 1199ին Ղիասեդդին Քըլըջ Ալան կ'ապաստանէր Լեւոնի մօտ: Նոյնպէս կեսարիայի պաշարումի առթիւ կնքուած երկկողմանի բարեկամական դաշինքը Լեւոնի եւ Իզզեդդինի միջեւ (1211): Դարձեալ երբ Լեւոն Ա. Հայոց թագաւորը 1216ին Անտիոքի գրաւումով զբաղած էր, Իզզեդդին Քայքաւուս, անչուշտ Բոհեմունդի դրդումով, յարձակում կը գործէր Կիլիկիայի վրայ եւ դերի կը վարէր Հայ բանակի սպարապետն ու մի քանի Հայ զօրավարներ, որոնց ազատութեան համար, մէկուկէս տարի երկար ձգձգումէ յետոյ, հազիւ հաւանեցաւ Լեւոն, Սմբատի[1] համեմատ, Լուլուա եւ Լաւազատ բերդերը զոհել, «իսկ յորժամ էառ զԱնտիոք, Քայքաւուզ սուլտանն Իկոնիոյ, խռովեցաւ ընդ նմա, եւ ասէն բազում զօրօք ի վերայ Կապնուն, նեկն բազում զօրօք ի վերայ առնել. ապա դեաց գնա եւ ոչինչ կարաց առնել. ապա յոց Կոստանդին, զորդի քեռոյն Թագաւորին Լեւոնի, եւ զԿոստանդին որդի Հեթմոյ, եւ զԿիւ Սահակ, զտէրն Մաղվայոյ եւ այլ իշխանս ընդ նոսա, եւ գնացին ի տեղի իւրեանց: Իսկ ի թուին ՈԿԸ եւ թագաւորն Լեւոն զբերդն Լուլուա եւ զԼաւազատի եւ ազատեաց զկայանաւոր իշխանն»: Իբն Բիբիի համեմատ Լեւոն յանձն կ'առնէր անոնց ազատութեան համար տարեկան վճարել քսան հազար դենար եւ 500 ձիաւոր ուղարկել պատերազմի պարագային իբր օգնական ոյժ: Այս կարեւոր դէպքերուն համար ոչ մի երկլեզուեան դրամ հասած է մեր ձեռքը:

Մինչդեռ, երբ կրկին Անտիոքի իշխանին Բոհեմունդ Դ.ի սադրանքներով Ալայեդդին Քայքոբադ 1225ին՝ աշնան Կիլիկիա կ'արշաւէ եւ այդ առթիւ բազմաթիւ բերդեր եւ ամրոցներ կը դրաւէ, Կոստանդին՝ Հեթումի հայրը, խոհեմութիւն կը համարի սուլտանին հետ համաձայնութեան գալ. ըստ Իբն Բիբիի՝ հետեւեալ պայմաններով. «Ամէն տարի՝ 1000 ձիաւոր եւ 500 ազեղնաւոր ուղարկել, 2. դրամները սուլտանին անունով կոխել տալ (զարդարել), 3. պատերազմի տուգանքը կրկնապատիկով վճարել, գրաւուած ծովեզերեայ 30 բերդերն ալ կը մնային սուլտանի տիրապետութեան տակ, գրեթէ ամբողջ Իսաւրիան (հմմտ. Die Seltschukengeschichte էջ 142):

Իբն Բիբի, ինչպէս սկիզբը յիշեցինք, իր գործը գրած է իբր դիւցազներգութիւն, այս պատճառով առ հասարակ միակողմանի է, իր դիւցազին՝ մանաւանդ Ալայեդդինի մեծ քաջագործութիւնները պերճաշուք կը պատմէ, իսկ պարտութիւնները՝ շատ հարեւանցի: Սակայն որքան ալ չափազանցուած նկատենք իր տեղեկութիւնները, պատմական իրողութիւն մըն է թէ Հեթում այդ դաշինքի հիման վրայ հրապարակ հանած է այդ երկ-

[2] Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք. Վենետիկ 1956, էջ 221–222:

© National Library of Armenia

լեզուեան դրամները, հաւանաբար այդ դրամով վճարած է պատերազմի տուգանքը.ուստի այդ դրամները, ինչպէս արդէն առ հասարակ կ'ընդունուի, Սիսի մէջ կոխուած են եւ այն՝ այս նոր տեղեկութեան համեմատ, 1226–27, թուին:

ՀԵԹՈՒՄ—ԱԼԱՑԵԴԻՆ ՔԱՑԵՐՈՒԱԴ ԴՐԱՄԸ

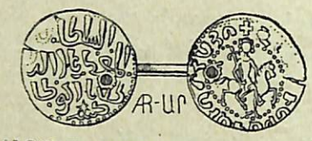

ՀԵԹՈՒՄ—ԱԼԱՑԵԴԻՆ ԿԻՍԱԴՐԱՄԸ

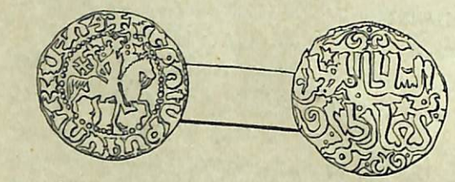

ՀԵԹՈՒՄ—ՂԻԱՍԵԴԻՆ ՔԱՑԵՈՍՐՈՎ ԴՐԱՄԸ

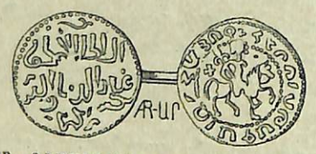

ՀԵԹՈՒՄ—ՂԻԱՍԵԴԻՆ ՔԱՑԵՈՍՐՈՎ ԿԻՍԱԴՐԱՄ

Իսկ Հեթում—Քայխոսրով դրամներու մասին Իբն Բիբի որեւէ անկարկուհիւն մը չունի: Կը թուի թէ Ալայեդդինի մահէն յետոյ, նոյն դաշնադրութիւնը վերահաստատուած է անոր յաջորդին օրով եւ այդ առթիւ տպուած Հիջրէթ 637 = 1239 թուին: Իսկ 641 = 1243 թուակիր դրամները կոխուած պիտի ըլլան Թաթարներու արշաւանքի նախօրեակին, երբ Ղիասեդդին Քայխոսրով հարիւր հազար դենար կը ղրկէր Հեթումի, որպէս զի Հայ եւ Փրանկ այրուձիով օգնութեան դիմէր Բաչուի դէմ:

Երբ սելջուկեան տէրութիւնը Բաչուէն պարտուելով 1243ին, Թաթարական խանութեան մէկ հարկատուն դարձաւ, այնուհետեւ իր գերիշխող դիրքն ալ կորսնցուց: Եւ մենք այլ եւս չենք հանդիպիր, նոյն իսկ Հեթումի շրջանին 1244–70, ոչ մի երկլեզուեան դրամի:

Այստեղ կը ներկայացնենք Վիեննայի Մխիթ. Թանգարանի Ռուբինեան դրամներու հաւաքածոյէն այդ երկլեզուեան դրամներէն մէկ մէկ նմոյշ:

Հ. Պ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԳԻՒՂԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Զ. ԶՄՇԿԱԾԱԳԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԵՐԵՔ ՄԱՆԿՈՒՆՔԻ ՎԱՆՔԸ

Զմշկածագի Պռասրենք գիւղի մերձ, այժմ աւերակոյտ...: Ունինք սա Ցիշատակագրութիւնը անոր մասին. «Ցիշեսջիք զանտեան Ոսկիկն որ եա կազմել զսուրբ Աւետարանս. իւր եւ իւր այրոջն Վարդանին եւ հաւրն Թոմասին եւ մաւրն Խրմիղին եւ մեծ պապուն Քուլէֆին. եւ մեծ մաւրն Թմրան եւ եղբարցն Պետրոսին եւ Երանէլին եւ հաւր եղբարցն տէր Ներսէսին եւ Խոսրովին եւ իւր որդւոյն հոգւոյն եւ եղ յիշատակ ի գիւղն Հազդուկ (Պռաստենք) ի դուռն Երեք մանկանց, որ է ի Զմշկածագ» (Բիւզանդիոն 1906 Թ. 3014):

2. ԶՕՐԱՎԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Զմշկածագի Օձ գիւղի մերձ. շատոնց չարաթացած վանքերու շարքին մէջ անցած, ուխտատեղի[1] (Բիւզանդիոն 1906 Թ. 3014):

3. ԽԱՐՏԻՇԱՐԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Սրուանձտեանց կը գրէ «Զմշկածագ թէ է քաղաքն եւ թէ ի գիւղօրայս ունի աւերակք, արժանի հետաքրքրութեան, հանդաւ եկեղեցիներ եւ վանքեր ալ կան. յորս երեւելի է Խարտիշարու Ս. Կարապետի վանքն, որոյ չէնքին մնացորդը դեռ հոյակապ եւ գեղեցկակերտ իրաւամբ կը գրաւէ մարդոյ հիացումն եւ արցունք կը քամէ տեսողաց աչքերէն. ուր ԻԶ վարդապետք երբեմն բաց ի սարկաւագներէ, տիրացուներէ եւ սպասաւորներէ, ճշմարիտ դպրութեան վանք մը եղեր է. իւր բազմաթիւ ձեռագիրներ եւ անօթներ տեսանք Ցաղթուկ գեղը» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 117 (հմմտ. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014):

Յաւելի է որ այս նշանաւոր վանքին չէնքերու նկարագրութիւնը մեզի չէ հասած, նաեւ անծանօթ կը մնան անոր հիմնարկութեան պարագաները: Ցիշատակագրութիւնթեան պարագաները: Ցիշատակագրութիւնները կ'իմանանք, որ ԺԵ.—ԺԶ. եւ յաջորդ դարերուն գարգացած է եւ եղած է հաւաքավայրը շատ մը անձերու, որոնք նուիրուած են աղօթքի եւ գիտութեան եւ ժամանակ յատկացուցած են գրաչադրութեան եւ մանրանկարչութեան:

Ահաւասիկ Ցիշատակագրութիւնները.

Հաւանօրէն 1394ին գրուած Աւետարանի մը Ցիշատակագրութեան մէջ կը կարդանք. 1. «Ես Թադէոս քահանայս գնեցի զսուրբ Աւետարանս ի հալալ եւ արդար վաստակոց իմոց յիշատակ ինձ եւ Ծնողացն իմոց Յոհաննին եւ մաւրն ձերէլին եւ եղբաւրն Պօղոսին... ի հայրապետութեան Խարտիշարին վանուցս տէր Աստուածատուրին, ի դուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսին, վայելել տացէ զսուրբ Աւետարանս Թադէոս քահանային եւ հարկեւոր եւ երկիւղած երէցկնոջն իւր Շահմելիքին, որ եա ի գիւղին սուրբ Աւետարանիս զքիմիայ եւ զոսկի աւղերն...» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 369 Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014) եւ Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի հայ. Ձեռ. Ցիշատ. էջ 609, ուր գիտողութիւն կ'ըլլայ թէ այս յիշատակագրութեան Թուականին մասին Սրուանձտեանց որեւէ ակնարկութիւն չէ ըրած):

2. Ստեփանոս կրօնաւորը ի թվ. ՊԶԳ (1434) կը գրէ Մաշտոց մը ի սուրբ ուխտս Խարտիշար ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի եւ Կարապետի (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Հ. Պոտուրեանէն):

3. «Ցիշատակ է սուրբ Աւետարանս Զմշկադէկցի Գէորգ եպիսկոպոսիս, որ գրեցի անարժան առաջնորդ սուրբ Գէորգայ գերեզմանի Խուլավանից, որ զարդարել է հանգուցեալ Միքայէլ եպիսկոպոսն... Ս. գերեզմանիս միաբանք մնացեալ են ի Ծով դղեակ եւ վանս Խարտիշարի Ս. Կարապետի եւ Կարմիր վանուց, կրկին ժողովեցի միաբանս եւ պայծառացուցաք սուրբ Աթոռս... Գրեցի այս բանս սակաւ, այլ եւ գրեալ եմ ամենայն անցք որ ընդ իս եւ ընդ աթոռս անցին (նկատառումի արժանի է այս). Ցիշատակագրութիւն Միքայէլ արքեպիսկոպոսին եւ միւս առաջնորդաց որք յառաջ քան զմեզ էին, իսկ այս բանս սակաւ գրեցի, թուին ՊԴԲ» (1443) (Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014, հմմտ. Թորոս Աղբար Բ. էջ 349, Նստարք, էջ 131, Խաչիկեան, ԺԵ. դարի հայ. Ձեռ. Ցիշատ. Ա. էջ 558–559):

4. 1449ին առաջնորդ է Խարտիշարի Յովհաննէս եպիսկոպոսը. «Գրեցաւ Աւետարանս գիւղի թուականութեանս ՊԴԸ ամին ձեռամբ յոգի թուականութեանս Պ.Ը ամին ձեռամբ յոգնամեղ եւ տարատամ որդւոյ Գրիգորի եպիսկոպոսի ի նահանգիս Զմշկածագի ի վանքս Խարտիշարու ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի եւ Ս. Սարգսի զօրավարի եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանց, որ ասա կան հանգուցեալ: Ի յառաջնորդութեան եւ վերադիտոցեալ: Ի յառաջնորդութեան եւ վերադիտողութեան տէր Յովհաննիսի... յիշման արդութեան տէր Յովհաննիսի... յիշման արժանի առնէք զանպիտան գրիչս զԳրիգոր եպիսկոպոս» (Լոյս 1906, էջ 862):

5. Տարիներ յետոյ 1489ին[2] կը յիշուի Ստեփանոս առաջնորդը. Կիրակոս ի թվ. ՉԼԸ (1489) կը գրէ Աւետարան մը «Ի յերկիրս Մարաց յամուրս Զմսկածագայ ի սուրբ անապատս Խարտիշարոյ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Սարգսի զաւրավարին ի յառաջնորդութեան բարունապետին Ստեփանոսին եւ եղբաւրորդւոյն Յոհանիսին» (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Հ. Պոտուրեանէ):

6. Դարձեալ անոր օրով 1491ին կը գրուի Մաշտոց մը «Ի թվ. ...ի վանս Խարտիշարու յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս քաջ բարունապետ Ստեփանոսի վարդապետին եւ Յե. անձն արեղի» (Գրիչն է Յուսիկ. Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Հ. Պոտուրեանէ՝ Նորէն անոր ժամանակ 1497ին կը գրուի Մայր Մաշտոց մը. «Գրեալ է Ս. անապատն Խարտիշարոյ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին ի թուակ. Հայոց ՉԽՉ Աւգոստոս ամսոյ Իբ առ ոտս Ստեփաննոս քաջ բարունապետի եւ իւր եղբաւրորդւոյն Յովհաննէս հայրապետին... յիշեցէք... զԿիրակոս կրաւնաւոր փծուն գրիչս» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 305):

---

[1] Զօր(ա)վ(ա)րի վանք՝ Զորրորդ Հայքի մէջ Հասար-Մանսուր (Հարսն Մոյ) գաւառին մէջ, ուր ժամանակ մը Փիլարտու բնակած է: (Մ. Ուռհայեցի, Պատ. էջ 248, Ալիշան, Հայապատում Բ. էջ 213):

[2] Աւետարան մը կը գրուի 1486ին Խարտիշարի գիւղին մէջ «Փառք... գրեցաւ Աւետարանս այս ի գիւղին մէջ «Փառք... գրեցաւ Աւետարանս այս ի թվականութեանս Հայոց ՉԼԸ ձեռամբ Աստուածատուր քահանայի ի գիւղս Խարտիշս եւ ի դուռս բազմահաւաք սրբոցն ի սուրբ Աստուածածինս եւ ի Առաքելոցս եւ ի սուրբ Թէոդորա է... Ես Բռասոս Բրլքելոցս եւ ի սուրբ Թէոդորա է... Ես Բռասոս Բրլքակցիս ստացա զս ի հալալ ընչից» (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Լալայեանցի մէջ Ցուցակէն առնուած):

© National Library of Armenia

Այնպէս կ'երեւայ որ Յովհաննէս Ստեփաննոսի օգնական առաջնորդ է, եթէ հայրպետ կամ հերպետ չէ։

Երեք տարի վերջ (1500) Առաքել այս վանքին մէջ կ'արտագրէ Աւետարան մը (Ակինեան, անդ Հ. Պոտուրեանէ)։

9. 1502ին «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս (Շարակնոց) ի վանքս Խարտիշարու ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետիս եւ Ս. Սարգսիս եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս ի յառաջնորդութիւն Կարապետ եպիսկոպոսիս եւ Յոհանէս հարպետիս եւ ի անձն արեղայիս, որ կան յայս լսարանիս։ Զեռամբ բազմամեղ Յովսէփ սուտ արեղիս» (Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 532)։

10. Այս եւ յաջորդ Ցիշատակագրութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ Ստեփաննոսի յաջորդ կը կարգուի Կարապետ եպիսկոպոսը։ «Փառք... արդ գրեցաւ Մաշտոցս ձեռամբ յոգնայմեղ եւ անարհեստ գրչի Կիրակոս սուտ կրաւն(աւ)որի ի Թվիս ՋԿ (1511) ի վանքս Խարտիշարոյ ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին, Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին եւ այլ սրբոցն, որ աստ կան հաւաքեալ, ի յառաջնորդութիւնն Կարապետ եպիսկոպոսին եւ իւր եղբաւրն Յոհաննէս հարպետին եւ այլ միաբան եղբարցս տէր Մարգարէին, տէր Յոհաննիսին, տէր Յովսէփին Նաղաշին, տէր Ալեքսին, տէր Մկրտիչին, տէր Գրիգորին եւ մալաղնոյն, տէր Աստուածատրին, տէր Թումային, տէր Թադէոսին եւ իմ վարպետին Աւետիք վարդապետին, որ ինձ հետ շատ աշխատեցաւ» (գրիչն է՝ Կիրակոս արեղայ, Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 407)։

11. Յովսէփ 1516ին կը գրէ Մաշտոց մը «Ի վանքս Խարտիշարու... ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Կարպետ եպիսկոպոսիս եւ Ժե անձն արեղիս, որ կան ի յայսր լսարանիս, այլ եւ զմեր հոգեւոր որդիս զտէր Թումայն որ զթուղթս կոկեաց» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vatic. էջ 21)։

12. Շարակնոցի մը թերի մասերը կը գրուին «Ի Քրիստան ի վանսն Խարտիշարու որ յանուն Ս. Կարապետին է շինեալ եւ յառաջնորդութեան Կարապետ եպիսկոպոսին եւ յայլ միաբան եղբարց որ կան հաւաքեալ ի սուրբ ուխտս եւ են միահամուռ թիւք սոցա ԻԲ» (Ակինեան, անդ էջմ. 1590)։ Այս՝ տեղի կ'ունենայ 1522ին, իսկ 1529ին, Յովսէփ եպիսկոպոս հոս կը գրէ Շարակնոց մը (Կարենեանց, Ցուցակ հայ. Ձեռ. էջմ. 1548)։

13. Կարապետ եպիսկոպոսին անունը դեռ կը յիշուի 1541ին, երբ կը մեռնի. «Գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի Թվ. Հայոց ՋՂ ամին ձեռամբ... Յովսէփ եպիսկոպոսի ի նահանդիս Զմշկածագի ի վանքս Խարտիշարի, ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի եւ սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ որդւոյ Նորա Մարտիրոսին եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանց որ աստ կառուցեալ կան ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Կարապետ եպիսկոպոսին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս...։ Այլ եւ յիշեցէք զմեր առաջնորդս զտէր Թադէոս հայրպետն եւ զվանիցս միաբանքն մեծ եւ փոքր կրաւնաւորք, որ հիմի կան, են թուով ԻԶ, թող զսարկաւագն եւ զտնտեսն եւ զմըղտեսիքն եւ զգործաւորքն... աղաչեմ յիշման արժանի առնէք զգրիչս Յովսէփ եպիսկոպոս եւ զմարմնաւոր հայրն իմ զՄարտիրոս, որ Լ. տարի տնտեսութիւն արար այս վանիցս» (Թորոս Աղբար, Բ, էջ 364—365)։

Ինչպէս այս եւ ուրիշ քանի մը յիշատակագրութիւններէն կը տեսնուի Խարտիշարի վանքը կը հովուեն ու կը կառավարեն — երբեմն — մերձաւոր քաղաքին հովուապետները, սակայն վանքը կ'ունենայ իր յատուկ առաջնորդը եւ հայրպետը կամ հերպետը։

14. Կարապետի թափուր աթոռը կը գրաւէ Մեսրոպ բարձունապետը. Շարակնոց մը՝ «Ի ձեռն Յովհաննէս կրօնաւորի է զաւառին Զմշկածագոյ ի վանքս Խարտիշարոյ ի ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին ի թուականին Հայոց ՋԶԴ (1545) ի բարձունապետութեան սուրբ ուխտիս քաջ եւ արի յաղթող Մեսրոպ վարդապետին յառաջնորդութեան Թադէոս եպիսկոպոսի եւ իմ հոգեւոր հաւրն Յովսէփ եպիսկոպոսին եւ այլ միաբանիցն ամէն. գրեցաւ ընտիր օրինակ, որ կոչի Խլկի» (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. 1497)։

15. Իսկ 1548ին «Ի նահանդիս Զմշկածագի ի վանքս Խարիշար... ի յառաջնորդութեան տէր Մեսրոպ բարձունապետիս մերոյ եւ տէր Թադէոսի եպիսկոպոսի» Յովսէփ կ'արտագրէ Աւետարան մը (Քոսեան Հ. Ց., Ցուց. հայ. Ձեռ. Կարնոյ գիւղերու Թ. 24)։

16. Արդէն 1550ին գրուած Գանձարանի մը մէջ Մեսրոպի անունը չէ գրուած «Փառք ...արդ գրեցաւ Գանձատեարս ի Թվ. ՋՂԹ Փետրուար ամսոյ ի յամուրս Զմշկածագոյ ի վանքս Խարիշարոյ ի դուռն Ս. Կարապետին եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս որ աստ կան եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս որ աստ կան կառուցեալ ի սուրբ ուխտս ի սպասաւորութիւն սուրբ եկեղեցոյս քաջ եւ արի բարձունու (անունը կը պակսի) վարդապետիս, ի յառաջնորդութեան Թադէոս եպիսկոպոսին եւ Նիկողոս եպիսկոպոսին... գին։ Եւ այլ ամենայն միաբանիցս տէր (անունը կը պակսի), տէր Սարգիսին, տէր Տիրատուր(ի)ն, ... Գրիգորն, ի տառը միշտ զեղջուած), ..Բարսեղն... տէր Յովանէսն, տէր (անունը չկայ), տէր Աւետիքն, տէր Կարպետն գրոց.. փոքր տէր Սարգիսն, Եղիա մալաղն... եւ փոքր Կիրակոսն. այլ եւ զհոգեւոր... զվարդանն, որ զթուղթս նշայեց, եւ կո...քն եւ սուրբ եւ մաքուր պահէ... եւ զմեր սարկաւագն... որ շատ աշխատեցաւ ի Թղթիս կոկելն... ձեռամբ... Յովսէփ գրչի.. այլ եւ զմարմնաւոր ծնողն իմ զՄարտիրոս տնտեսն եւ զմայրն իմ զԴշխոյն... եւ խոշորութեան սղալանաց անմեղադիր լերուք, զի ծերացեալ էի եւ աչքս շլացեալ...» (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Երեւան 357)։

Ստուգիւ շատ ժրաջան արտագրող եղած է Յովսէփ եպիսկոպոս, որ ծերութեան ատեն իսկ, երբ աչքերը տկարացած են դեռ գրչելու դրութենէ չէ հրաժարած։

Պետրոս առաջնորդը եւ եպիսկոպոսը 1598ին հոս կ'արտագրէ Աւետարան մը (Macler, Rapport sur une miss. scient. en Belgique... էջ 70—72)։

17. Շատ ուշ ատեն՝ 1621ին գրուած Սաղմոսարանի մը մէջ կայ «Դարձեալ յիշեսջիք զՊետրոս արհիեպիսկոպոսն Խարտիշարու որ գնացեալ է ի Սեբաստիա... ի Թոխատ չինեաց վանս Քամարու, (Գուշակեան, Ցուց. հայ. Ձեռ. Սեբաստիոյ, Թ. 121, կամ Հանդէս Ամսօրեայ 1924, էջ 123)։

18.—19. Հետեւեալ Ցիշատակագրութիւնները գրուած 1648ին եւ 1717ին կու տան Միքայէլ եւ Աստուածատուր առաջնորդներու եւ Տիրատուր եպիսկոպոսին անունները եւ կարեւոր տեղեկութիւններ.

«Վերստին նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ տէր Սարգսին, որ է կրաւնաւոր... Աստուած ողորմի Պռաստեցի Մինասին... որ տիվեց ոսկի մի սուրբ Աւետարանիս... նորոգեց... Թվին ՌՃԿԶ։ Աստուած արհնէ զՊռաստենք գիւղն եւ զիւր քրիստոսասէր ժողովուրդն զոսկիս Գլատոնն եւ զիւր որդիքն զՆերսէսն եւ զՄովսէսն եւ զիւրեանց որդիքն զԱստուածատուրն եւ զիւր որդիքն, զՄղտեսի Հարապետն զՎարդանն եւ զիւրեանց որդիքն... որ միարանեցան ի սէրն Քրիստոսի եւ արտ մի Գ. չափու տեղ յիշատակ գրին ի դուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսին եւ Ս. Տիրամայր Աստուածածնին, ի վանքս Խարտիշարոյ Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսին զաւրավարին եւ Ս. Տիրատուր եպիսկոպոս վարդապետին եւ Տիրատուր քահանային...։

Ցիշեցէք եւ (Աստուած ողորմի) ասացէք Դանիէլին եւ Մաւճուտին եւ Եթարին եւ Մնացականին եւ այլ ամենայն եղբարց եւ քուերց որ եռուն կամաւոր ողորմութիւն եւ օգնական եղեն չինութեան Ս. Կարապետու վանիցն եւ Ս. Աւետարանս գրաւեալ կայր մօտ յայլազգիս եւ սոքա ընձեռելով ինչք զերծուցին յայլազգւոյն եւ եղին յիշատակ կրկին ի սուրբ Կարապետ...։ Թվին ՌՂԷ կրկին նորոգեցաւ վանքն, զի ի շարժմանէ աւերեալ էր եւ առաջնորդ վանիցն էր Տէր Միքայէլն...։ Եւ Տիրատուր եպիսկոպոս վերջին ստացող Ս. Աւետարանիս որ ստաց այ զատ ի հալալ վաստակոց իմոց, կազմեցի կրկին եւ եղի յիշատակ ի Ս. անապատս Խարտիշարոյ ի գաւառս Զմշկածագայ ի դուռն Ս. Կարապետին եւ Ս. Տիրամաւր Աստուածածնին եւ Ս. Սարգսի զաւրավարին». (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 361—362)։

Յառաջ բերուած այս Ցիշատակագրութիւնները կը հաւաստեն թէ Խարտիշարի վանքը ստուգիւ շատ զարգացած եւ բազմանդամ վանք եղած է եւ արժանի «լսարան» կոչուելու։ Կարող առաջնորդներու եւ հովուապետներու (հմմտ. Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ իր ոսկեդէն դպրոց, 1959, էջ 552—553) հսկողութեան տակ եռանդուն միաբաններ հոն համախմբուած՝ նուիրուած են աղօթքի եւ գրչագրութեան ու մանրանկարչութեան եւ որքան կ'երեւայ ի մասնաւորի զբաղած են Շարակնոցներ արտագրելով։ Նաեւ անոնք կը հաղորդեն թէ մենաստանը նորոգութեան համար ունեցած է բարեբարներ, յատկապէս՝ երբ երկրաշարժը անոր վնասած է։

Խարտիշարի վանքը ունեցած է կալուածներ, եկեղեցական անօթներ եւ գրքեր (Թորոս Աղբար Բ. էջ 120, հմմտ. անդ էջ 365, Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014)։ Պր. ձօ-

© National Library of Armenia

հար ամէն տարի Խարսիշարայ վանայ չափ մի հաց կու տայ (Այսքանը, Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Հ. Պոտուրեանէ)։

4. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԿԱՐՄՐԱԿ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Զմշկածագի Ագրակ գիւղին մերձ։ Սրուանձտեանց կը գրէ՝ «Ագրակէն զարձանք Կարմիր վանք. որոյ սահմանը ձորով մը կը բաժնուի. ընդարձակութիւն վանքի հողերուն երկու ժամով կը շրջապատուի. ընտիր երկիր, խոտաւէտ եւ մացառոտ 200 քիլէի սերմամուտ արտեր ունի, զորս թափու ընել տուած էին Մուրատեաւ Աւետիս էֆ.ի առուան, բայց մեծաւ մասամբ Ագրակցիք եւ Տիապ տիրած էին եւ իրենք կը մշակէին. ուրիշ անուանի քիւրտ մը դրուած էր վանքը իբրեւ պահապան եւ իբրեւ մարաբայ հնացեալ հողերուն։ Կարմիր են հողն ու քարինք այս բարձրավանդակին, որոյ վրայ շինուած է վանքը. այս է պատճառ Կարմիր վանք կոչուելուն։ Տաճարը, որոյ տեղը միայն յայտնի է եւ քովի փոքր մատառն կամարն ու երեք որմերը միայն կային, Ս. Նշանի անուամբ կառուցեալ եղեր է. երբեմն հռչակաւոր ուխտ, ուր բազմաթիւ ձեռագիրներ գրուած են...։ Տեսայ կուրանալի աչքովս այն տաճարին սրբավայրը անասնոց աղբերով լի, ուր երբեմն խումբ առեալ դասք քահանայից, սարկաւագաց, դպրաց եւ կղերիկոսաց կը մատուցանէին բուրումն անուշահոտ խնկոց, սաղմոսից եւ կինամոնաց։ Ցաղկոյս որմին քակեալ խորանին քարի մը վրայէ օրինակեցի Ցիշատակ է Ս. Խաչս Մխիթար քահանայի ի թվ. ՉԷ, իսկ ի ձախմէ Ս. Խաչս Մինաս տնտեսին թվ. ՉԻ» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 115—116. հմմտ. Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1127[3])։

Ցիշուած բազմաթիւ Ձեռագիրներու ոմանց Ցիշատակագրութիւնները հասած են մեր ձեռքը։ Անոնք առաջնորդներէն ոմանց անունները մեզի հասցուցած են եւ կը վկայեն թէ Կարմիր վանքը եղած է համախմբումի, զարգացումի եւ դրչագրութեան կենդրոն մը. անուանի եւ ժրաջան արտագրողներ կ'ելլան Վարդան ու Արսէն։

Ահա այդ Ցիշատակագրութիւններէն.

1. «Արդ գրեցաւ սա (Մաշտոց) է սուրբ մենաստանիս որ կոչի Կարմիր (վանք) ի խնդրոյ սուրբ եւ քաջ հովուապետի տէր Մելքիսէթին, ձեռամբ մեղամած դրչի Գրիգորի ի յամի ՊԶԴ (1435) ի թվին. ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդեայ Ի բռնակալութեան Աւթման բէկին» (շարունակութեան մէջ կը դրուատուի Մելքիսէթ, հմմտ. Խաչիկեան, Ժե. դարի հայ. Ձեռ. Ցիշատ. Ա. էջ 448։

2. «Արդ գրեցաւ սուրբ տառս ի թվականութեան մերում ՊԶԵ (1436) ամէն։ Ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց Տեառն Կոստանդեայ եւ յաշխարհակալութեան Ալի Պէկին ի յերկիրս Զմշկածագու ի սուրբ ուխտս Կարմիր, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ աստուածընկալ սուրբ Նշանացս ի յառաջնորդութեան տէր Մելքիսեթի եւ լրացաւ ձեռամբ անարհեստ Մկրտչի սուտանուն կրօնաւորի» (Լոյս 1906, էջ 569, Խաչիկեան, անդ էջ 466 եւն)։

3. Մելքիսեթի անունը կը յիշուի դեռ 1448ին գրուած Մաշտոցի մը մէջ (Թորոս Աղբար Բ. էջ 387, Նոտարք էջ 108, Լոյս 1906, էջ 569)։

4. «Այլ եւ աւարտ եղեւ գրի («Աւարտեցաւ Ջ եւ Ը, տասի երկու եւ չորս այլ աւելի») ի Կարմիր վանքս անապատի ընդ հովանեաւ սրբոցս արի սուրբ Յովհաննու Կարապետի եւ հրեշտակաց դասապետի Գաբրիէլի Միքայէլի եւ սրբուհւոյ Աստուածածնի, աստուածընկալ Ս. Նշանի, այլ եւ սոցին սպասաւոր Կիրակոս եպիսկոպոսի եւ միաբան եղբարց բարի ԺԶ անձն արեղաւի, որ կան ի յայս լսարանի» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vaticanae էջ 148)։

Ուշադիր ըլլալու է Հրեշտակապետներու անուններու յաւելումին։

Ապա երկար լուութիւն։

5. Վարդան 1613ին Կարմիր վանքի մէջ կը գրէ Աւետարան մը եւ 1614ին կը կազմէ Աւետարան մը (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ էջ 87 եւ 81)։

«...բայց գրեցաւ լուսազարդեալ Աւետարանս ի յերկիրս Զմշկածակու ի Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ սուրբ (անունը աւրուած) եւ սուրբ (անունը աւրուած) ի թվին Հայոց ՌԿԲ (1612) ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս տէր Աստուածատրին եւ ԺԳ անձն կրաւնաւորիս որ կան ի յայս ճեմարանձն կրաւնաւորիս որ կան ի յայս ճեմարանձն կրաւնաւորիս որ կան ի յայս ճեմարանձն կրաւնաւորիս։ Զեռամբ... Վարդանի» (Ոսկեան, Հ. Հ. նիս։ Ձեռամբ... Վարդանի» (Ոսկեան, Հ. Հ. Յուց. հայ. Ձեռ. Վիեն. Մխիթ. Մատ. թիւ 1055, անտիպ)։

6. Գրիգոր «Ի թվ. ՌՀ. (1621) յերկիրս Զմշկածագու ի մենաստանս Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի, Ս. Նշանի եւ Ս. Սարգսի», կ'աւարտէ Աւետարան մը (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Հ. Պոտուրեանէ)։

7. Վարդան 1621ին Սաղմոսարան, ժամագիրք եւ Պատարագամատոյց կը գրէ... «ի Կարմիր վանք որ է յանուն Ս. Կարապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսայ զօրապետին եւ Ս. Նշանին եւ Ս. Սարգսայ զօրավարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ միաբան եղբարցս Թումայ եպիսկոպոսին եւ ԺԲ. անձն կրօնաւորիս, որ կան ի յայս քարաժեռ անապատիս... Ես Վարդան քարտող բաժեռ անապատիս... Ես Վարդան քարտող ծառայ արհի եւ պանծալի սրբանունդ Ա. Պետրոսին բազում տառապանօք գրեցի զսուրբ Գիրքս ի յերերման ժամանակիս, զի ի Ա. Երեսին գրէն Ժ. անգամ ի տեղացս հանին, անմեղադիր լերուք գրոցս եւ սխալանացս սորա զի ձեռս ի գիրս է, է դարձեալ ի փայտն եւ ի քարն, ի գիրն է դարձեալ ի յայդիպանն եւ ի փեթակն, դարձեալ ի գիրն, վասն այն խիստ գովելի է։ Գրեցաւ ձեռամբ քայքայեալ եւ աղտեղացեալ ոգւով ի թուին Հայոց ՌՀ. ի Կարմիր վանք մեղաւոր ձեռովք իմովք եւ վարպետին իմոյ Ա. Յովհաննէսին եւ քաջ քարտողին որ գծագիկն ուսոյց Ա. Ստեփաննոսին որ մականուն Քաֆթայ ասեն, որ գիրն ուսոյց ձրի...» (Հանդէս Ամսօրեայ 1923, էջ 122—123)։

7ա. Նոյն Վարդան 1623ին «ի սուրբ անապատս, որ կոչի... յեպիսկոպոսութեան տէր Թումայիս եւ տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին եւ այլ միեղէն եղբարցս ԺԱ. անձն կրաւնաւորացս»... կը գրէ Աւետարան մը եւ կը մաղթէ յիշել «զտէր Գրիգորն զպարծանքն կրաւնաւորաց եւ զտէր Յովանէս քաջ քարտողն, որ գծագիկն ուսոյց եւ զաշակերտն իմ զարին զԹովմայ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատեցաւ ի կոկկել թղթին» (Թորոս Աղբար, Բ. էջ 329–330)։

8. Ապա «Գրեցաւ Շարակնոցս որ կոչի Խլկցի ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ ձեռամբ Վարդանիս... ի յանապատս ի Կարմիր վանք...։ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (անունը չէ գրուած) միաբանից ԺԱ. անձն կրաւնաւորիս որ կան յայս քարաժեռ անապատիս... յիշեցէք զուսուցիչն իմ զԳրիգորն զպարծանք մոնոզաց եւ զտէր Ստեփաննոսն եւ զմեծն արագագիր զտէր Յովանէսն որ գծագիկն ուսոյց եւ խրատեաց...» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 372)։

9. Շարակնոց մը կը գրուի «ի թվ. ՌՀԸ (1629) ի յերկիրս Զմշկածագ ի Կարմիր վանս ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի ձեռամբ Վարդան կրաւնաւորիս ի սուրբ ուխտիս ԺԳ. անձն կրաւնաւորիս որ կան ասա ի քարաժեռ անապատիս» (Ակինեան, Հաւաք. Ցիշատ. Հ. Պոտուրեանէ)։

10. Վարդան 1642ին — այս է ՌՂԱ — թուին նոյն տեղը կը գրէ ուրիշ Աւետարան մը եւ միաբաններու թիւը կը նշանակէ ԺԸ մը եւ միաբաններու թիւը կը նշանակէ ԺԸ (հմմտ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 134—135, ուր յառաջ բերած եմ Վարդանի Ցիշատակագրութիւնը եւ մերձեցուցած եմ Կարնոյ Կարմիր վանքին, որ սակայն կը հայի այս վանքին)։

11. Ոսկեփորիկ — Կանոնագիրք մը կը գրէ Արսէն, որ կ'արտայայտուի՝ «Փառք... որ եմ կարողութիւն մեղապարտ եւ անարժան գրչիս Արսէն արեղիս հասանել յաւարտ հոգեւոր եւ աստուածաքնար ամենալի սեղանոյս եւ ծագկերանդ եւ անուշահոտ բուրասնոյս եւ թուիս Հայոց ՌՃԺԷ (1668) ի կատանիս ի թուիս Հայոց ՌՃԺԷ (1668) ի կատանիս ի Տեառն Եղիազարոսի Կիլիկեցւոց Տեառն Եղիազարոսի եւ յԸնչաունեաց գարին բարունապետին եւ յԸնչաունեաց գարին բարունապետին... Գրեցաւ կանոն Տեառն Տէր Ցակոբին... Գրեցաւ կանոն Տէր Ցակոբին... գրիգոս լաւ եւ ընտիր օրինակէ. Կարմիր գիրքս լաւ եւ ընտիր օրինակէ. Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Նշանին ի յառաջնորդութիւն սուրբ սուրբ Նշանին ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Խաչատուր եպիսկոպոսին եւ Ժ. անձ կրաւնաւորիս, որ կան ի յայս քարաժեռ անապատիս» (Ոսկեան Հ. Հ. Մայր նոպատիս ամէն» (Ոսկեան Հ. Հ. Մայր ցուց. Վիեն. Մխիթ. Մատ. Բ. հատ. թիւ 1058, անտիպ)։

12. Եւ արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ... Ցակոբ երէցու եւ վարթաբ գրչի ի թվ. ՌՃԻԱ (1672) ի թագաւորութեանն Տաճկաց սուլթան Մէհէմէտին եւ ի վարիրութեան Քեօփրուլու օղլու Ահմէտ փաշային եւ ի հայրապետութեանց Հայոց Տեառն Ցակոբայ որ նստի ի սուրբ Էջմիածին եւ Տեառն Եղիազարու որ նստի ի սուրբ Երուսաղէմ... եւ արդ... ստացաւ զսուրբ Աւետարանս կինս

[3] Կը խորհիմ թէ Սիմէոն Լեհացիին Խարբերդի տակ յիշած Կարմիր վանքը այս ըլլայ. կը գրէ «Եւ կաս երեւ անանի վանս ի ոտանն... եւ Կարմիր վանք... Եւ ի Կարմիր վանքն են իմաստուն վարդապետք եւ գրագիրք. որոյ վկայ են պատմագիրքս եւ մինչեւ ցայսօր անտի գրեանք եւ լաւ վարդապետք անտի ելանեն» (Ուղեգրութիւն, էջ 191)։

© National Library of Armenia

այս հոգեսէր Գօհար խաթուն... եւ արդ եղ զսա յիշատակ ի քաղաքն Զմշկածագ ի դուռն սուրբ Կարապետին, որ կոչի Կարմիր վանք ի ժամանակս առաջնորդութեան եւ դիտողութեան Կ. Պոլսի տէր Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետին: Յիշեցէք... Կեսարացի զտէր Պետրոսն եւ իւր որդին Երեմիայ դպիրն, որ բազում աշխատանք ունին զսուրբ Աւետարանս գրելոյն եւ զի սակաւ քան զյոլով աշխատեցան զսրբագրելն ի յառ եւ գնելն գրքիս» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 213):

13. 1684ին առաջնորդ է Աւետիս վարդապետը, որուն եւ Խաչատուր առաջնորդի (հմմտ. Թ. 11) ժամանակը գրչագրութեան մէջ անուանի կը հանդիսանայ Արսէն:

«Գրեցաւ Աւետարանս ի Թուականութեան Հայոց ՌՃԼԳ (1684) ամին ձեռամբ... Արսէն արեղիս ի Զմշկածագ, ի Կարմիր վանքս ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Սարգսին եւ Ս. Նշանին... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետի.. այլ եւ սուրբ ուխտիս սպասաւոր Է անձն կրաւնաւորքն, որ կան ի յայս ճեմարանիս... յիշեսջիք զվարդապետն իմ զտէր Ներսէսն եւ զԵրեւանցին զտէր Յոհանն» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 370. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014):

14. Միեւնոյն անձը կը դրէ Մաշտոց մը ...«Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Աւետիս վարդապետին եւ Զ. անձն կրաւնաւորիս որ կան յայս քարաժեռ յանապատին» (Tisserant, Cod. Arm. Bibl. Vaticanae էջ 127):

15. Դարձեալ Արսէն 1693ին վերստին կը նորոգէ եւ կը կազմէ Աւետարան մը, որ կը գրուի «Ի յիշատակ ի Կարմիր վանքս» (Թորոս Աղբար Բ. էջ 365—366. Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014):

16. Կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ մանաւանդ վանքին դիրքի մասին հետեւեալ Յիշատակագրութիւնը «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Բասե(ն)ցի՞ Այեքսանոս արեղիս ի դուռս սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ առտ կան հաւաքեալ:

Ես Այեքսանոս գրեցի Աւետարանս եւ եղի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Մարտիրոսին եւ Եղիսաբեթին:

Դարձեալ աղաչեմք զձեզ առաջնորդք եւ միաբանք սուրբ ուխտիս Կարմիր վանիցս, որ խնամ ածէք սորա եւ լաւ բռնէք: Աղաչեմ զձեզ եղբարք, եթէ ի յարկածից չարին ելանէ Աւետարանս ի Կարմիր վանացս եւ երթայ յայլ տեղ թէ հեռու եւ թէ ի մաւտու, դարձուցէք ի վանքս: ...Զի Կարմիր վանքս ի վերայ ապառաժ քարի է, հողն կարմիր է, յարեւելից կողմն Ագրակն է, եւ Պաւղանն, յարեւմտից դիւն սուրբ Իհան, Հաղարին եւ Աղկաւլն, հարաւային կողմն Զմշկածագ քաղաքն, հիւսիսային կողմն Ակներն եւ Սեղնակայ լեառն...: Յիշեսջիք... զԱրսէն քարտողն, որ մեղապարտ ձեռաւք հպեցա(յ) ի սուրբ Աւետարանս» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ. էջ 535—536):

Կարմիր վանքն ալ Խարտիշարի վանքի հետ Զմշկածագի առաջնորդներու դուրդուրանքին առարկայ եղած է եւ անոնց հովանաւորութեան եւ իր ներքին առաջնորդներու ղեկավարութեան տակ եղած է լսարան ու ճեմարան, ուր համախմբուած են պարապմանքներու համաձայն բաւական թուով միաբաններ եւ զբաղած դիտութեամբ եւ ժողովուրդին կրօնական կարիքներով: Քարաժեռ անապատը չէ եղած վանողական, այլ ձգիչ վայր մը: Ունեցած է քանի մը եկեղեցիներ կամ մատուռներ, որոնք ժամանակի ընթացքին նորոգութիւններ տեսած են (հմմտ. վերը յիշատակագրութիւններ եւ Վահէ Հայկ, Խարբերդ եւ իր ոսկեղէն դաշտը, էջ 553 եւն. եւ կարեւոր՝ Բիւզանդիոն 1906, Թ. 3014): Ունեցած է շատ հող (Մասիս 1886, էջ 819—820):

5. ԿՈՂՈՒՑ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՎԱՆՔԸ

Պալեան Զմշկածագի Կարմրակ Ս. Նշան վանքի մերձ կը դնէ այս վանքը, որ երբեմն համանուն վանք մը յիշած էր նաեւ Շապին Գարահիսարի վանքերու շարքին մէջ (հմմտ. Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1066 եւ Հանդէս Ամսօրեայ 1960, էջ 8) եւ որուն մասին Ա. Սահակեան արտայայտուած էր թէ այդ անուանով վանք Շապին Գարահիսարցիներուն անծանօթ է (Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1091, ուր անդրադարձում Պալեանի Թ. 1127 եւ նոյնին լոելեայն սրբագրութիւնը հմմտ. Հայ վանքայք, էջ 165—166): Պալեանի համաձայն Զմշկածագի այս վանքին մէջ 1428ին գրուած է Տօնական մը որուն Յիշատակագրութեան կարեւոր մասերը են. Փառք... որ ետ մեզ

կարողութեան հասանել յետին դիծ ոսկի փոր Տաւնականիս յաստուածաբնակ ուխտս որ կոչի Կողուց վանք ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ սուրբ Նշանացն Քրիստոսի. առաջնորդութիւն երջանիկ... մեծ բարեւնպաստին Յակոբայ... Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ նոյն տխմար Կարապետի եւ անպիտան գրչի: Յամի ՊՀէ թուականի մեանպիտան գրչի: Յամի ՊՀէ թուականի մեանպիտան գրչի: Յամի ՊՀէ թուականի մեան